

REGISTR TUSHUNCHASINING IJTIMOYIY-LISONIY XUSUSIYATLARI SOCIO-LINGUISTIC FEATURES OF THE CONCEPT OF REGISTER

Qudratova Sayyora Ziyadulla qizi

*O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti ilmiy xodimi**

sayyoraqudratova18@gmail.com

Tel: +99891 903 96 01

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyat a'zolarining muayyan maqsad yoki nutqiy vaziyat talabiga ko'ra tilning turli ko'rinishlarini o'z ichiga oluvchi registr tushunchasi haqida so'z boradi. Shuningdek, registrning dunyo tilshunosligida tadqiq qilinishi hamda ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, muloqot, nutqiy vaziyat, til vaziyati, ijtimoiy maqom, ijtimoiy rol.

Annotation. This article talks about the concept of register, which includes different forms of language according to the requirements of the members of the society for a specific purpose or speech situation. In addition, the research of the register in world linguistics and the socio-linguistic features were discussed.

Key words: linguistics, communication, speech situation, language situation, social status, social role.

Ma'lumki, jamiyat a'zolari ijtimoiy vaziyatga ko'ra muloqot qiladi. Muloqot jarayonida til imkoniyatlaridan keng foydalanadilar. So'zlovchilarning muloqot jarayonida nutqiy vaziyatga ko'ra tildan foydalanishi tilning turli ko'rinishlarini namoyon qiladi. Ijtimoiy lingvistikada ushbu holat registr atamasi ostida o'rganiladi. Shu boisdan "Sotsiolingvistika terminlarining izohli lug'ati"da registrga quyidagicha izoh keltirilgan: "registr muloqot ishtirokchilarining muayyan nutqiy vaziyatda qanday sotsial maqom va rolda ishtirok etayotganligini ko'rsatadigan tushuncha. Registrlar muloqot joyi, muloqot tarzi va muloqot usuliga ko'ra farqli qo'llanadi".

Registr atamasi dastlab 1956-yilda T.B.Reid asarlarida tilga olingan bo'lib, olim uni matn xilma-xilligini ifodalashda qo'llagan [1; 75]. XX asrning 50-yillari oxiri va 60-yillarning boshida shu mavzu doirasida bir qator maqola va kitoblar paydo bo'lgan. 60-yillarning o'rtalarida Ch.A.Ferguyson, J.Gumperz, M.Hallidey va D.Xayms kabi bir qator tadqiqotchilar registr tushunchasini yoritishda ijtimoiy vaziyat, muloqot jarayoni va so'zlashuvchi jamoalar orasidagi lisoniy o'zgarishlarni o'rganib chiqadilar [2; 5]. Shuningdek, yana bir guruh tilshunoslar foydalanuvchiga bog'liq bo'lgan til ko'rinishlari (ya'ni so'zlovchining yoshi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi, hududiy mansubligi) hamda foydalanishga, qo'llanishga bog'liq bo'lgan til ko'rinishlarini farqlamoqchi bo'ladilar. Ya'ni har bir so'zlovchiga ikki va undan ortiq til variantlari

va ulardan turli vaziyatlarda qanday foydalanish bo'yicha tanlov bo'ladi. Asosiy diqqat tildan aniq vaziyatda qanday foydalanilishiga qaratiladi. Masalan, yuridik sohada, biologik tadqiqot laboratoriyasida tildan qanday foydalanish kabilar [3].

Registr tushunchasini boshqa yondosh tushunchalar bilan qorishtirish yoki tushunchalarning farq chegaralarini belgilashda tilshunoslar yakdil emaslar. Masalan, Ch.A.Fergyson esa registrning tildagi o'zgarishlarni qulay tarzda qamrab olishiga urg'u berib, "til tuzilishi qo'llanish holatlariga qarab o'zgarib turadigan registr inson tilida hamma narsani qamrab olishi mumkinligi" [4; 154] haqida fikr bildirgan. V. Mixaelchenkoning fikricha: "Har bir shaxs ko'plab registrlardan foydalanadi va tilni registrning to'liq to'plami sifatida talqin qilish mumkin" [5; 182].

Registr tushunchasiga tanqidiy qarashlar ham mavjud bo'lgan. Masalan, D.Kristal va D.Davi registr tushunchasini quyidagicha izohlaydi: "til variantlari deyarli farqlanmasdan qo'llangan, u vaziyat nuqtayi nazaridan ajralib turadigan til bo'laklariga nisbatan qo'llanishi kerak edi" [6; 61]. Ular barcha til ko'rinishlarini bitta atama ostida birlashtirish xato ekanligini ta'kidlab, o'z ishlarida registr atamasi o'rniga uslub atamasidan foydalanishgan. Shuningdek, tilshunos J.Fers fikricha: "registr "cheklangan til" bo'lib, tilning ma'lum bir faoliyat sohasida qo'llanadigan va o'ziga xos leksik-grammatik mazmuni bilan ajralib turadigan til variantidir" [1; 25]. Yuqoridagi tanqidiy fikrlarda registr imkoniyatlari tor ma'noda izohlangan. Bizningcha, o'zbek sotsiolingvistikasida registr tushunchasi V.Mixaelchenko va Ch.A.Fergysonlar izohlaganidek, jamiyat a'zolarining barchasi uchun umumiy bo'lgan, muayyan maqsad yoki aniq nutqiy vaziyat talabidan kelib chiqib qo'llaydigan til ko'rinishini ifodalaydi.

Registr tushunchasi jamiyat bilan bevosita bo'g'liqligi sababli D.Xayms registr shakllarini tahlil qilish sotsiolingvistik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha: "jamiyat a'zolari har doim bir xil tarzda so'zlashmaydi, hech bo'lmaganda registrning turli shakllarini va til uslublarni muloqot jarayonida qo'llaydigan o'zi ham duch keladi" [7; 45]. Shuningdek, registr turlaridan foydalanishda mavzu, maqsad, joy hamda tinglovchi omillari muhim ahamiyatga ega. Muloqot jarayonida jamiyat a'zolari muayyan maqsad, joy, nutqiy vaziyat taqazosi bilan registrning turli ko'rinishlaridan foydalanishadi. Masalan:

Zebi ikki konvoyning yalang'och qilichi o'rtasida zalga kirib keldi; ...
Tilmoch hukmnomani to'rt og'izgina qilib eshittirdi: —
Aybdor Zebinisa Razzoq so'fi qizi harbiy sudning hukmi bilan yetti yil Sibir qilindingiz.
Norozi bo'lib ariza bersangiz mumkin. ("Kecha va kunduz" A.Cho'lpon)

Yuqoridagi misolda sud jarayonidan parcha keltirilgan bo'lib, so'zlovchining o'rnini, nutqiy vaziyati yuridik birliklardan foydalanishga majbur etadi. Bu holat yuridik registrni yuzaga chiqaradi.

Registrilar ba'zan ijtimoiy maqomi, yoshi, jinsiga ko'ra bir xil bo'lgan shaxslar

orasida umumiy mulqot vositasi vazifasini bajaradi. Masalan, shifokorlar orasidagi suhbatni har doim ham rasmiy deb bo'lmaydi. Ular foydalanayotgan til registri faqat bir-birini tushunishga qoliplashgan umumiy mulqot vositasi hisoblanadi. Jamiyat a'zolarining qaysi til registrlaridan foydalanishi ularning qanday ijtimoiy qatlamga mansubligini ko'rsatib beradi. Shuningdek, bu holat ijtimoiy tabaqalanish jarayonini ham yuzaga keltiradi.

Dunyo tilshunosligida registr tuzilishiga ko'ra oddiy va aralash turlari farqlanadi. Oddiy registr quyidagi uch tarkibiy komponentdan tashkil topadi: registrning vaziyatga doir xususiyatlarini tasvirlash; lisoniy xususiyatlarini tasvirlash; vaziyat va lingvistik xususiyatlar oralig'idagi aloqa va vazifalarni tahlil qilish [8; 33]. Shuningdek, globallashayotgan dunyoda oddiy registrlardan tashqari aralash registrlar ham mavjud bo'lib, ular ko'proq ikki tilli mamlakat hududlarida turli xil ijtimoiy-madaniy omillarning ta'sirlashuvi natijasida turli tuman til shakllari aralashuvida yuzaga keladi. Misol tariqasida ingliz va ispan tili ta'sirlashuvi natijasi hosil bo'lgan "Spanglish" tilini keltirish mumkin.

Registr til ko'rinishining bir turi bo'lib, bitta fikrni turli tarzda tinglovchiga yetkazishni ham ifodalaydi. U shaxslarning xohishi bilan emas, nutqiy vaziyat taqozosi bilan qo'llanadi. Shu boisdan registr muayyan maqsad yoki aniq nutqiy vaziyat uchun qo'llangan til shakli, ko'rinishini hisoblanadi. Masalan, ingliz tilida rasmiy yoki jamoat joylarida so'zlayotgan kishi rasmiy uslub normalariga amal qiladi. Ya'ni dada o'rniga ota, aya o'rniga ona, ena o'rniga buvi so'zini qo'llaydi. Umuman, rasman umumqabul qilingan til birliklaridan foydalanadi [3]. Shuningdek, ma'lum bir shaxs nutqiy vaziyat talabi bilan bir vaqtning o'zida rasmiy va norasmiy registr turlaridan foydalanishlari mumkin. Ushbu holat tilda kod almashtirishning bir shakli sifatida qaraladi

Tilning boshqa variantlari singari registr turlari o'rtasida ham aniq farqlanish mavjud emas. Odatda registrning rasmiy, norasmiy va neytral turlari farqlanadi. M.Jus ingliz tilshunosligida turg'un, rasmiy, norasmiy, maslahat va shaxsiy registr turlari mavjudligini aniqlaydi [9; 7]. Ingliz tilshunosligida mavjud bo'lgan registr turlarini o'zbek tilshunosligida ham kuzatish mumkin. Masalan:

Turg'un registr: Davriy o'zgarish ushbu registrning ijtimoiy-lisoniy xususiyatlariga ta'sir etmaydi. Unda qo'llangan lisoniy shakllar o'zgarimas shaklga egaligi bilan boshqa registr turlaridan farqlanadi. Masalan, *turg'un registrga o'zbek xalqida azaldan qo'llanib kelayotgan Qur'on oyatlari, mavsumiy qo'shiqlardagi lisoniy shakllarning xalqning o'tmishi va bugungi kunida ham o'zgarimasdan qo'llanib kelayotganini keltirish mumkin.*

Rasmiy registr: jamiyat a'zolari ushbu registr turidan rasmiy sharoitlarda ish yuritish hujjatlarini yozish va sud-huquq tizimida faol foydalanadi. Bu registr og'zaki va yozma shakllarga ega bo'lib, asosan yozma shaklida sleng va qisqartmalardan chekinadi. Rasmiy registrga qonun, farmon va boshqa rasmiy ish yuritish hujjarlarini

misol keltirish mumkin. Masalan, “4-sex muhandisi xayrixon Qodirova shtat jadvalidagi maosh bilan 2-sexga boshliq qilib tayinlansin”. (“Davlat tilida ish yuritish” kitobidan)

Norasmiy registr: shaxslarning har qanday ijtimoiy sharoitda yaqin do‘stlari yoki tanishlari bilan bo‘lgan muloqot jarayonida namoyon bo‘luvchi registr turi hisoblanadi. Bu tur boshqa registr turlariga qaraganda erkindir.

Bu orada telefon jiringladi. Sanjar turubkani qulog‘iga olib keldi-yu, birdan tund chehrasi yorishib ketdi.

– Da, papul, vse v poryadke, – dedi u mayorga tikilgan holda, – prosto oshnalar bilan o‘tiruvdik. Nichego ploxo. Net, papul, ne boldeli. Te je rebyata. Xo‘p, – u mayorni imlab chaqirdi, – sizni so‘rayapti, dadam. (“Alvido bolalik” T.Malik)

Maslahat registri: rasmiy va professional sharoitlarda jamiyat a‘zolarining o‘zaro maslahat olish yoki maslahat berish kabi ijtimoiy almashinuv jarayonlarida qo‘llanadigan til o‘zgaruvchanligi hisoblanadi. Bu registr turida vaqt va joy alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, ustoz va shogird suhbatlashuvi:

– Boshqa narsaga gustohlik qilsang qil, illo hozirg‘i inoding ayni hamoqat! – dedi qo‘lini paxsalab, – agar men senga ustoz va ota bo‘lsam, bu ishka quloq qoqma, illo o‘zing bil, tuzukmi?! (“Mehrobdan chayon” A.Qodiriy).

Shaxsiy registr: bu turdagi registr ma‘lum bir jamiyat yoki jamoaga emas, balki shaxsga tegishli bo‘ladi. Ya‘ni shaxsiy vaziyat nuqtayi nazaridan faqatgina shaxsning oila a‘zolari va yaqinlari bilan bo‘ladigan muloqot jarayonida qo‘llanadigan registr turi hisoblanadi. Bu turda noverbal vositalar faol qo‘llanadi. *Yusufbek hoji bir so‘z demasdan sallasini olib tizzasiga qo‘ydi, bosh qashinib yana sallasini kiydi. Dadasining salla olib bosh qashinishi keyinidan ko‘pincha o‘zini tergov ostida ko‘rar edi. Shuning uchun yana bir martaba dadasiga qarab qo‘ydi.* (“O‘tkan kunlar” A. Qodiriy)

Registr og‘zaki va yozma shaklga ega. Ko‘plab adabiyotlarda registr va uslub, registr va dialekt, registr va diglossiya atamaları o‘rtasida o‘xshashlik yuzaga keladi. Ammo ular orasida bir qancha farqlar mavjud.

Registr va uslub. Registr so‘zlovchining ma‘lum vaziyat nuqtayi nazaridan qo‘llaydigan til ko‘rinishi bo‘lsa, uslub nisbatan keng tushuncha bo‘lib, registrni o‘z ichiga oladi.

Registr va dialekt. Muayyan sotsium ma‘lum bir ma‘muriy-siyosiy hududda vaziyat talabi bilan adabiy til yoki shevadan foydalanadi. Vaziyat talabidan kelib chiqib qo‘llanishi bois dialekt registrga o‘xshaydi. Ammo ular orasida ma‘lum bir farqlar mavjud. Masalan, registr ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqib jamiyat a‘zolarining turli til ko‘rinishlaridan foydalanishi bo‘lsa, dialekt ko‘rinishlariga e‘tibor qaratmaydi. U so‘zlovchiga qarab foydalaniladigan tilning yashash shakli hisoblanadi. Shu boisdan

ham registr atamasi sotsiolingvistikada “foydalanuvchiga ko‘ra turlar” deb ataluvchi dialektlardan farqli ravishda “foydalanishga ko‘ra turlar” deb ataluvchi kasbiy yoki ijtimoiy guruh bilan bog‘liq til elementlari to‘plami [10; 48] sifatida qaraladi. Shuningdek, registr muayyan soha yoki nutqiy vaziyat bilan bog‘liq bo‘lsa, dialekt muayyan mintaqa yoki ijtimoiy qatlam bilan bog‘liq. Registrda so‘zlovchining tildan nima maqsadda foydalanayotganligi bilinib tursa, dialektida so‘zlovchi foydalanayotgan tildan uning qaysi mintaqaviy hududga tegishli ekanligi sezilib turadi. Registr va dialekt muayyan lisoniy elementlar to‘plamidan foydalanish natijasida yuzaga keladi. Faqatgina registrda ma’lum bir vaziyat hisobga olinsa, dialektida jamiyat a’zolari mansub bo‘lgan hudud va qatlam hisobga olinadi.

Registr va diglossiya. Lisoniy jamoa a’zolari nutqiy vaziyat talabi bilan muloqot jarayonida turli til shakllaridan foydalanadilar. Shu jumladan, bir tilning ikki yashash shakli hisoblangan diglossiya nutqiy vaziyat talabidan kelib chiqib rasmiy va norasmiy doiralarda qo‘llanadi. Shu jihatdan registr tushunchasiga o‘xshash. Ammo farqli jihati shundaki, diglossiyada jamiyat a’zolari ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqib, bir tilning faqat ikki yashash shaklidan muloqot jarayonida foydalanishlari mumkin. Registrda esa jamiyat a’zolari ma’lum bir ijtimoiy guruh orasida nutqiy vaziyat taqazosi bilan bir tilning turli ko‘rinishlaridan foydalanishadi va ularning yuzga chiqishida ijtimoiy maqom va ijtimoiy rol yetakchi o‘rin egallaydi.

Bugungi kunda registrga bo‘lgan yondashuv turlichaligi bois registr tushunchasining o‘zi ham, u bilan bog‘liq terminlar ham sotsiolingvistika, stilistika, pragmatika, sistem-funksional grammatika sohalarida o‘rganib kelinmoqda [3].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, registr o‘zbek sotsiolingvistikasida o‘rganilayotgan tushunchalardan biri bo‘lib, jamiyat a’zolarining muloqot jarayonida nutqiy vaziyatga ko‘ra tilning turli ko‘rinishlaridan foydalanishni ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Beaugrande Robert de. Register in discourse studies: A concept in search of a theory // In Mohsen Ghadessy (ed.), Register Analysis: Theory and Practice. London: Pinter, 1993. – P. 7-25.
2. Sociolinguistic Perspectives On Register. Oxford University Press, 1994. – P. 5.
3. [https://ru.wikibrief.org/wiki/Register\(sociolinguistics\)](https://ru.wikibrief.org/wiki/Register(sociolinguistics)).
4. Ferguson, Ch. A. “Sports Announcer Talk: Syntactic Aspects of Register Variation”. Language in Society, 1983. – P.12:154.
5. В.Ю.Михальченко. Словарь социолингвистических терминов. Москва – 2006. С.182.
6. C.David., D.Davy. 1969. Investigating English Style. New York: Longman.– P.61.
7. Hymes D. “Sociolinguistics: Stability and Consolidation”. International Journal of the Sociology of Language, 1984. – P. 39-45.
8. D.Biber. E.Finegan. Sociolinguistic Perspectives On Register. Oxford university press: 1994. – P. 33.
9. A.K.Mahmood. Registr and style. University of Bagdad: 2013. – P. 7.
10. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. UK: Blackwell Publishing Ltd, 2010. – P. 48